

373.3(07)

B 43

Міністерство освіти України
Інститут змісту і методів навчання
Криворізький державний педагогічний інститут

**ВИКЛАДАННЯ І ВИХОВАННЯ
В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКОЛИ**

Навчальний посібник

В и п у с к 3

Київ - 1998

АНАЛІЗ ЗМІСТУ НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ З МОВИ В ГІМНАЗІЯХ ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ

/С. О. Караман, О.В. Караман/

Для оптимального вибору і поєднання методів, засобів і форм навчання української мови важливе значення має всебічний аналіз змісту навчального матеріалу з мови в гімназіях гуманітарного профілю. Його доцільно здійснювати в кількох аспектах: понятійно-логічному, психологічному, виховному і дидактичному.

Понятійний аналіз здійснюється з урахуванням дидактичних і лінгводидактичних принципів змістового компонента навчання. Він передбачає виділення у змісті навчального матеріалу в мові основних понять для правильного визначення дидактичних цілей і оптимального вибору методів та засобів навчання.

З допомогою понятійного аналізу визначається структура навчального матеріалу /поняття, закономірності, правила тощо/ і способи розкриття суті нових понять як репродуктивного, так і пошукового характеру, їх взаємозв'язки з уже відомими. Завданням понятійного аналізу є також з'ясування того, які способи дії підлягають актуалізації, підготовка варіантів формулювань визначень, правил, а також виділення понять і способів дії на наступних уроках.

Понятійний аналіз доцільно здійснювати з допомогою узагальнюючих схем, таблиць, моделей-опор. Наприклад, понятійний аналіз теми "Дієприкметник" може бути таким:

1. Нові поняття:

Дієприкметник як форма дієслова

Ознаки дієслова	Ознаки прикметника
- активні	- змінюються за родами
- пасивні	- числами
- бувають теперішнього	- відмінками
- минулого часу	
- доконаного	
- недоконаного виду	

2. Нові закономірності:

Теоретичні активних і пасивних дієприкметників

3. Нові способи дії:

Відмінювання дієприкметників

Спостереження за явищами **ад**"ективації та субстантивації.

4. Нові правила написання дієприкметників:

- написання **н** у суфіксах пасивних дієприкметників;
- написання **е, с** у суфіксах пасивних дієприкметників;
- написання **-а, -я** в основі пасивних дієприкметників;
- написання **-уч, /вч/, -ач, /-яч/** у суфіксах активних дієприкметників;
- написання **НЕ** з дієприкметниками.

5. Культура мовлення:

Використання активних і пасивних дієприкметників в усному і писемному мовленні.

6. Опорні поняття і способи дій:

Роль дієприкметників у реченні.

Аналіз змісту теми "Дієприкметник як форма дієслова" показує, що в ньому є різні види навчального матеріалу: поняття, закономірності, способи дій, правила тощо. Виділення нових і опорних знань дає змогу відібрати необхідні методи й засоби навчання.

Так, формування нового поняття з теми "Дієприкметник як форма дієслова" для здібних і обдарованих учнів, які навчаються в гімназії, варто здійснити стимулячо-пошуковим методом /евристичною бесідою/, бо це поняття не має прямого зв'язку з попереднім матеріалом, однак у процесі його формування можна встановити аналогію стосовно інших понять.

Нові закономірності різні за своїм характером. Творення активних і пасивних дієприкметників учнями засвоюється з певними труднощами, а тому це підтему доцільно вивчати інформаційно-репетитивним методом, а відмінювання дієприкметників /нові способи дій/ аналогічне відмінювання прикметників твердої групи, а тому його можна вивчати стимулячо-пошуковим методом.

Перехід дієприкметників у прикметники та іменники можна відпрацьовувати спонукально-репродуктивним методом у поєднанні з поясненням учителя й учнів.

Нові правила правопису дієприкметників гімназисти добре засвоюють поєднанням прийомів інформаційно-репетитивного методу навчання.

підвищенню культури мовлення учнів гімназій у плані використання форм активних і пасивних дієприкметників в усному і писемному мовленні сприятимуть практичні вправи комунікативного характеру.

Під час вивчення всіх видів інформації про дієприкметник як форму дієслова і закріплення її необхідно широко використовувати опорні поняття, наприклад:

Розрізнення дієприкметників і прикметників

Занам'ятайте правила.

1. Дієприкметники називають ознаку, зумовлену дією; їх можна замінити дієсловом; при них бувають залежні слова; прикметники не можна замінити дієсловом.
2. Дієприкметники недоконаного виду мають суфікси $-уч/-яч/$ і дієвідміна або $-ач/-яч/$ - II дієвідміна.
3. Дієприкметники на $-лий$ бувають лише доконаного виду. Інші слова на $-лий$ - це прикметники.
4. Прикметники мають наголошені суфікси $-енн/ий/$, $-анн/ий/$ і вказують на неможливість якоїсь дії. У подібних до них дієприкметниках наявні ненаголошені суфікси $-ен-/ен-/$. Дієприкметники лише заперечують якусь ознаку, зумовлену дією.

дієприкметники

відкритий/коли/?здавна
печена/на чому/?на сковороді
квашена/в чому/?у джизі капуста
блискають - блискаючий промінь
зігнилий недавно
не оцінений
не сказаний

прикметники

відкритий погляд
печена картопля
квашена капуста
блискучий місяць
гнилий помідор
неоцінений
несказаний

Логічний аналіз здійснюється на основі дидактичних принципів послідовності, систематичності, дослушності та лінгводидактичних принципів міжрівневих і внутрірівневих зв'язків. Ці принципи вимагають, щоб матеріал викладався у тісному зв'язку з попереднім. Якщо ж такий зв'язок неможливий, слід вивчати цей матеріал першим. Отже, поняття потрібно вводити у логічній послідовності, тобто так, щоб наступне впливало з попереднього. Простежимо послідовність вивчення матеріалу нашої теми: Дієприкметнику властиві значення виду - доконаного або

недоконаного, часу – теперішнього або минулого. Дієприкметник здатний приєднувати до себе залежні слова і утворювати дієприкметниковий зворот: зачарувати – зачарований – зачарований красою гір.

За морфологічними ознаками дієприкметник зближається з прикметником, подібно до прикметника він узгоджується з іменником у роді, числі і відмінку: опале листя, знайдений конспект, кишлача вода, діюча програма, засіяна нива.

У реченні дієприкметник виступає узгодженим означенням: Розпечене сонце на заході вже шубовснуло в Дніпро. (О. Довженко)

Активні і пасивні дієприкметники

Дієприкметники виражають ознаку за дією, яку сам виконує діяч, або ознаку предмета, який зазнає на собі дії іншого предмета.

За ознакою активної чи пасивної дії на предмет дієприкметники поділяються на активні і пасивні.

Активні дієприкметники називають ознаку особи чи предмета, зумовлену його ж дією: тремтячий голос, палаюче вогнище, літаючі хмари, опадаюче листя, любляче серце, достиглі плоди.

Пасивні дієприкметники називають ознаку особи чи предмета, зумовлену дією іншої особи чи предмета: битий шлях, засіяне поле, виїжджений шлях, розбита пляшка, куплена картина, заметений двір, написаний твір.

Відмінювання дієприкметників

Активні і пасивні дієприкметники всіх родів відмінюються так, як прикметники твердої групи. Наприклад: діючий, діючого, діючому, діючого, діючим, /на/ діючому; зваблива, звабливої, звабливій, звабливу, звабливою, /на/ звабливій; відкритих, відкритим, відкритих, відкритими, /на/ відкритих.

Під час вивчення теми "Творення активних дієприкметників" учні запам'ятовують правила, проводять спостереження, узагаль-

шесть вивчений матеріал за допомогою таблиць і схем.

Простежимо на прикладі:

Творення активних дієприкметників

Запам'ятайте правила:

1. Активні дієприкметники недоконаного виду творяться від основи теперішнього часу /3-ї особи множини неперехідних дієслів або перехідних, які вжито як неперехідні за допомогою суфіксів -уч/-юч-/ для I дієвідміни і -ач/-яч-/ для II дієвідміни: квітнучий сад, ваблячий вигляд, хвилюючий погляд, сяюча прикраса.

Активні дієприкметники недоконаного виду на вираження діючої ознаки людини обмежені вживанням.

Наприклад: стояча вода, але не стояча людина. Така форма не властива українській мові, тому слід вдатись до описової форми: людина, яка стоїть.

2. Активні дієприкметники доконаного виду творяться від основи інфінітива додаванням суфікса -л-: опале листя, розквітлий сад.

Проведіть спостереження:

1. Активні дієприкметники /називають ознаку особи чи предмета, зумовлену його ж дією: квітнучий, темніючий/ творяться від неперехідних дієслів /ознака дії є не цілеспрямованою, а стихійною: квітнучий сад, жевріюче вугілля/ недоконаного виду /квітнути, жевріти - що робити?/
2. Активні дієприкметники недоконаного виду творяться від форми 3-ї особи множини теперішнього часу /квітнуть, жевріють - закінчення -уть/-ють/ заміняємо суфіксами -уч/-юч/ для дієслів I дієвідміни/.
3. Активні дієприкметники доконаного виду /що зробити?/ творяться від минулого часу заміною дієслівного закінчення або від основи інфінітива /змарні-ти - змарні-лий; розквітнути - розквіт-лий/ додаванням суфікса -л-. При творенні актив-

них дієприкметників від дієслів доконаного виду з суфіксом -ну- цей суфікс випадає.

4. Активні дієприкметники доконаного виду широко використовуються в українській мові, а дієприкметники активні недоконаного виду вживаються рідко.
5. Розгляньте подану таблицю і зробіть відповідні висновки.

Творення активних дієприкметників

дієслово : основа теп. часу : минулий час : суфікс : дієприкметник			
недоконаний вид			
повзти	: повзуть	: -----	: -уч- : повзучий
дрижати	: дрижать	: -----	: -ач- : дрижачий
доконаний вид			
пожовкнути	: -----	: пожовкли	: -л- : пожовклий

Теоретичний матеріал до теми "Творення пасивних дієприкметників" учні вивчають за аналогією до теми "Творення активних дієприкметників".

Творення пасивних дієприкметників

Запам'ятайте правила:

1. Пасивні дієприкметники минулого часу утворюються від основи інфінітива перехідних дієслів за допомогою суфікса -н- / якщо основа закінчується на -а-/: написати - написаний, засліяти - засліяний.
2. В інших випадках / основа на приголосний та -и-, -і- / -і- // утворюються пасивні дієприкметники за допомогою суфіксів -ен- / -ен- /: бачити - бачений, напоїти - напоєний, принести - принесений.
3. Від односкладових дієслівних основ пасивні дієприкметники утворюються здебільшого з суфіксом -т-: дерти - дертий.

Проведіть спостереження:

1. Пасивні дієприкметники творяться від перехідних дієслів /вказують на ознаку предмета, яка виражає цілеспрямовану дію: носити - ношений, зрубати - зрубаний/. Вони бувають доконаного і недоконаного виду /що робити? що зробити?/.
2. Від дієслів з основою на -а- пасивні дієприкметники творяться додаванням до основи Інфінитива суфікса -н/ий/. Наприклад: вимряти - основа вимря - додаємо суфікс -н/ий/ - вимря-н-ий.
3. Від інших дієслів пасивні дієприкметники творяться додаванням до основи Інфінитива суфікса -ен/ий/, після голосних -ен/ий/. Наприклад: виїздити - основа виїзди - додаємо суфікс -ен/ий/ - виїджений. Слід пам'ятати, що при творенні пасивних дієприкметників суфікс основи дієслів -и-, -ї- змінюється на -е-, що приспонується до -н- і дає -ен-. Кінцеві приголосні неозначеної форми змінюються так, як і в дієсловах: засидіти - засиджений, в'їздити - в'їджений, зрости - зрешений тощо. Після губних перед суфіксом -ен/ий/ з'являється л: купити - куплений.
4. підказка. Якщо в основі дієслова немає -а-, дієслово закінчується на будь-який голосний чи приголосний, тоді можна творити пасивні дієприкметники від основи дієслова I-ї особи однини додаванням суфікса -ен/ий/. Порівняйте:

основа Інфінитива : основа I-ї особи : суфікс : дієприкметник однини

прочита-ти : --- : -н- : прочитаний

розда-ти : --- : -н- : розданий

засія-ти : --- : -н- : засіяний

блію-ти : білю-ю : -ен- : білений

вигої-ти : виго-ю : -ен- : вигоєний

вез-ти : вез-у : -ен- : резований

5. У суфіксах дієприкметників буква **-н-** не подвоюється.
6. Суфікс **-т-** приєднується до дієслівної односкладової основи /дерти, крити, бити; дертий, критий, битий/, а також до дієслів, в основі яких наявне звукосполучення **-оро-, оло-**: пороти-поротий - порений; колоти - колотий - колений.
7. Ряд дієслів утворюють паралельні форми - з суфіксом **-т-** та суфіксом **-н-/ -ен-/**, наприклад: посунути - посуnutий - посунений, одягнути - одягнутий, одягнений.
8. Дієприкметники утворені від дієслів недоконаного виду з суфіксом основи **-ува-, -оува-**, можуть мати значення як минулого, так і теперішнього часу /застосований, використований/ здавна і застосований, використований нині/.
9. Розгляньте таблицю I зробіть відповідні висновки.

Творення пасивних дієприкметників

дієслово:	на яке питання	основа інфінітива:	основа	суфікс:	дієприкметник
		/зміна звуків/	: і-	особи	
	відповідає		однина :		
зрубати	: що зробити?	зруба-	:	--	: -н- : зрубаний
спилляти	: що зробити?	спилля-	:	--	: -н- : спилляний
білити	: що робити?:	біли-/и/е/	:	біл-	: -ен- : білений
скосяти	: що робити?:	скося-/с/ш/ /и/е/	:	скош-	: -ен- : скошений
купити	: що зробити?	купи-/п-л/ /и/е/	:	купл-	: -ен- : куплений
вигоїти	: що зробити?	вигої-/і/е/	:	вигої-	: -ен- : вигоєний
зсунути	: що зробити?	зсуну-	:	зсуну-	: -т-, -ен- : зсунутий зсунений
згорнути	: що зробити?	згорну-	:	згорну-	: -т- : згорнутий
колоти	: що робити?:	коло-	:	кол-	: -т-, -ен- : колотий колений
застосовувати	: --?	застосовува-	:	--	: -н- : застосований

Тему "Дієприкметниковий зворот" доцільно вивчати шляхом вивчення правил і проведення спостережень, як-от:

Запам'ятайте правила.

1. Дієприкметник разом із залежними словами називається дієприкметниковим зворотом.
2. Якщо дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного слова, то він виділяється з обох боків комами.
3. Якщо дієприкметник виступає присудком, тоді дієприкметниковий зворот не виділяється комами /між групою підмета і групою присудка кома не ставиться/.

проведіть спостереження:

Вже було видко гори, вкриті лісом, а між горами глибокі долини та яри. Городи скрізь пообсаджувані понад Россо високими вербами... /Із тв. І. Не чужа-девицького/.

Психологічний аналіз здійснюється в єдності з логічним, оскільки є конкретизацією останнього. Учитель має знати готовність учнів до самостійної пізнавальної діяльності для визначення рівня проблемності навчального матеріалу з мови, пробудження інтересу до теми, виховання уваги і т. д.

Наприклад, на завершальному етапі вивчення дієприкметника можна використати такі питання для самоконтролю та завдання проблемного характеру:

1. Які морфологічні ознаки дієприкметника роблять його подібним до прикметника? Відповідь проілюструйте прикладами.
2. Які морфологічні ознаки дієприкметника дасть підстави розглядати його як особливу форму дієслова? Відповідь проілюструйте прикладами.
3. Які синтаксичні функції виконує дієприкметник?
4. Що називається дієприкметниковим зворотом? Наведіть приклади.
5. Які дієприкметники називаються активними? Наведіть приклади.
Як утворюються активні дієприкметники недоконаного виду? Які суфікси беруть у цьому участь? Наведіть приклади.
6. Як утворюються активні дієприкметники? Які суфікси беруть у цьому участь? Наведіть приклади.
7. Які дієприкметники називаються пасивними? Наведіть приклади.
8. Як утворюються пасивні дієприкметники? Які суфікси беруть у цьому участь? Наведіть приклади.
9. Які часові форми характерні для пасивних дієприкметників?

Наведіть приклади.

10. Які морфологічні ознаки слів квітучий і квітнутий дозволяють одне із них віднести до дієприкметників, а інше - до прикметників?
11. Доведіть приналежність поданих слів до різних морфологічних класів. Міркування подайте у формі алгоритму, передбачивши орфографічний коментар.
Нездоланий, не здоланий, незліченні, не злічені, нескінченний, не скінчений. Введіть їх у речення.
12. Складіть чотири речення із поданими словосполученнями, щоб вони виконували синтаксичну роль:
а/ відокремлених означень;
б/ невідокремлених означень.
Налиті колоски, розчучена дівчина.
подайте графічні моделі складених речень. Зробіть пунктуаційний коментар.

Аналіз виховної значущості навчального матеріалу потрібний для того, щоб намітити його найдодільніше використання в реалізації виховних можливостей уроку мови. Тому слід виділяти поняття, що впливають на формування лінгвістичного погляду на мову як суспільне явище, на виховання загальнолюдських цінностей, а також доповнювати навчальний матеріал новими фактами з життя суспільства, його історії для формування національної самосвідомості гімназистів.

Отже, для досягнення бажаної результативності навчання мови в гімназіях гуманітарного профілю важливе значення має вміле поєднання уроків різних типів, тобто побудова відповідної системи уроків з певної теми чи розділу. Адже лише система уроків зможе охопити всі ланки пізнання і навчання мови.